

GUSTAV VASA, REFORMKATOLIKER och EVANGELISKA REFORMATORER

Av Sven Kjällerström

1

I det uppmärksammade brev som Gustav Vasas sekreterare, ärkedjaken i Strängnäs och Uppsala, Laurentius Andreae den 21 febr. 1524 skrev till Vadstenamunkarna framhöll han bl a, att prästerna övergett Guds ord, att kyrkan enligt Skriften icke betydde prästerna eller någon byggnad utan de troendes samfund. Brevskrivaren hade även funnit, att Luthers lära icke kunde vederläggas av »oss enfaldiga människor», enär den vilade på Skriften och icke på Birgittas eller någon annan människolära. Två år senare skrev han, att Luther kommit Skriftens äkta mening närmare än alla skolastiker, och att han i stället för gärningarna hävdade rättfärdiggörelsen genom tron. Det nya hos Luther var alltså bibelsynen och läran om rättfärdiggörelsen genom tron.

Med anledning av rykten om falsk lära i landet och att Luther nämndes som dess upphovsman föreslog Laurentius Andreae i oktober 1524, att alla förkunnare skulle åläggas att predika »evangelium och Guds ord allena, där faller all falsk lärdom ned med». Gustav Vasa som icke var någon vän av hastiga reformer följde icke sin sekreterares råd. Ett sådant krav skulle enligt Gustav Vasa komma från folket[1].

Då Laurentius Andreae 1524 framträdde som »Martinian», fanns det bland Gustav Vasas närmaste förtroendemän en annan person som önskade kyrkliga reformer med Bibeln som norm. Föreståndaren för domkyrkoskolan i Skara och Gustav Vasas kansler Sven Jacobi var nämligen »Erasmian», bibelhumanist eller reformkatolik. Skriften var väl högsta norm i kyrkliga och religiösa frågor men den var icke klar och entydig utan måste tolkas med ledning av traditionen, d v s kyrkofäderna och koncilierna. Häremot hävdade Luther och hans lärjungar Skriftens absoluta särställning; den var sin egen uttolkare, »Sacra Scriptura sui interpres». Striden stod icke, skrev dansken Paulus Heliæ, om Guds ord utan om Guds »klare oc retsindige forstandt i somme stöcker som ere diwbe og haffwe fordi behoff een grwndig

wunderskede»[2]. En sådan förklaring såg reformkatolikerna i traditionen.

Att Sven Jacobi hörde till kretsen av bibelhumanister eller reformkatoliker skall den följande framställningen visa. Här skall blott påpekas, att i den bokförteckning som upprättades efter hans död 1554 icke finns något arbete av Luther eller någon svensk reformations-skrift med undantag av NT på svenska av år 1526. Kyrkofäderna, Erasmus och Melanchthon är däremot väl representerade. Av Erasmus' skrifter finns NT på grekiska och latin, utläggningarna eller »paraphrases» till olika bibelböcker, lekmannadogmatiken *Enchiridion militis christiani* samt stridsskriften *Om den fria viljan*. Av Melanchthon ägde Sven Jacobi kommentarerna till fem av Bibelns böcker, *Postillan*, *Loci communes*, »de första och senare utgångna». »*Acta concilii*» från det misslyckade försöket i Regensburg 1541 att ena katoliker och protestanter ingick även i biblioteket[3].

Till bibelhumanisterna hörde även juris doktorn, sedermera domprosten och Hans Brasks efterträdare som biskop i Linköping Johannes Magni, »*vir multa laude dignus*» enligt hans samtida och mera berömde namne Johannes Magnus[4].

Även om Gustav Vasa, Laurentius Andreae och Sven Jacobi hade olika meningar om hur det kyrkliga reformarbetet skulle genomföras, var de dock ense om att NT skulle översättas till modersmålet. Om initiativet till detta arbete utgått från Laurentius Andreae eller Sven Jacobi är icke möjligt att avgöra. Den förstnämnde skrev dock konungens motivering för en översättning och den valde ärkebiskopen Johannes Magnus undertecknade cirkulärskrivelsen till domkapitlet och klostren den 11 juni 1525. Även fördelningen av de olika bibelböckerna bland översättarna gjordes av Johannes Magnus. Översättningen skulle vara färdig senast den 10 sept. 1525, då uppdragsgivaren beräknade vara åter från en beskickning till Lübeck. För tryckningen inkallades boktryckaren Jürgen Richolff från Lübeck. Tidigast omkring den 1 oktober återvände Johannes Magnus till Uppsala och först i Vadstena i januari 1526 diskuterades den planerade översättningen bland biskoparna. Man var tydligen ense om att arbetet skulle fortsätta och att varje kyrka skulle inlösa ett exemplar. Men då domkapitlet i Uppsala under väntetiden låtit Richolff trycka ett flertal skrifter som långt ifrån tjänade reformationens syften, flyttades tryckeriet från Uppsala till Stockholm. Samtidigt infordrades från Johannes Magnus resultaten av domkapitlets och klostrens översättningar. Om dessa »primäröversättningar» vet vi dock endast, att domkapitlet i

Linköping utfört sin andel och att översättaren – kantorn Erik Månsson –[5] enligt Brask gjort ett gott arbete. Den 14 februari 1526 var tryckeriet etablerat i Stockholm. Detta innebar, att Laurentius Andrae, Olavus Petri och sannolikt även Sven Jacobi övertog slutredigeringen av översättningen.

För »primäröversättarna» hade Erasmus varit den bestämmande auktoriteten. Icke blott ifråga om innehållet »utan även beträffande den språkliga formuleringen – konstruktioner, satsbyggnad och ordställning – har man mycket nära anslutit sig till Erasmus' latinska text». Det är rent av troligt, att »primäröversättarna» utfört sitt arbete utan hjälp av Luthers översättning. Att de däremot använt de svenska medeltidspostillorna förefaller mycket sannolikt. Genom reformatorernas korrigeringar, de tillfogade förorden, böckernas ordningsföljd och textens uppdelning i stycken blev dock Luther bestämmande för arbetets plan, dess anda och hållning i allmänhet. Det är också upplysande, att i Johannes Magnus' cirkulärskrivelse upptas bibelböckerna i nästan samma ordning som hos Erasmus eller eventuellt Vulgata, medan NT i detta hänseende följer Luther. Perikopregistret är däremot utarbetat med Erasmus' »Index epistolarum et evangeliarum» som förebild. Att översättningen från Romarbrevet röjer ett starkare inflytande från Luther än evangelierna och apostlagärningarna är också med hänsyn till situationen mycket förklarligt. Richolff skulle ju sysselsättas, och den 15 augusti 1526 förelåg översättningen färdigtryckt. Högst sex månader hade stått till förfogande för slutredigering och tryckning.

Det är av det anförda tydligt, att Erasmus på 1520-talet var en verklig auktoritet även i Sverige. Om översättarna varit flera, skriver E. Stave, och det var de tydligen, »så har de säkert i avseende på bildningsgrad och åskådning stått varandra mycket nära och varit ledda av någon för dem alla bestämmande auktoritet». Denna auktoritet var Erasmus, humanisternas furste. För reformatorerna var emellertid även Luther en auktoritet men en som kunde kritiseras och även kritiserades. För att icke vara någon till anstöt ströks i tilläggen allt som innebar en onödig kritik av rådande kyrkliga förhållanden eller som kunde förringa de olika bibelböckernas anseende[6]. Det var Guds ord som skulle reformera världen, skrev Olavus Petri i sitt svar till Paulus Heliae 1527, »och när världen så reformerat varder, är det Guds reformatio . . . och icke Luthers . . . Vi hava Kristus för en mästarte, honom skola vi höra.» I Skriften fanns all sanning. Den behövde icke kompletteras. Uppenbarelsen var avslutad och begränsad till

Skriften. Ceremonier, seder och bruk hade däremot ofta förändrats och kunde förändras »efter lägligheten» [7]. Samarbetet mellan »Martinianer» och »Erasmianer» blev dock icke långvarigt. Redan vid riksdagen i Västerås 1527 blottades motsättningarna.

I propositionen till nämnda riksdag krävde Gustav Vasa en disputation för att »den parten som rätt hava må vid makt bliva och . . . därmed all slik tvedräkt avläggas». Borgare och bönder tillstyrkte förslaget, medan rådsherrarna och övriga adelsmän förklarade, att då de gammaltroende teologerna vägrat att delta i en disputation, visade detta, att de hade orätt. En disputation var överflödig och borde undvikas. Rådsherrarna var dock beredda att stävja ryktet om den nya tron och att urskulda dess förkunnare. I anslutning till Kalmar recess av år 1483 och Gustav Vasas tidigare försäkringar att hålla goda, gamla sedvänjor krävde de, »att Guds rena ord må bliva predikat allestädes efter Guds befallning och icke ovissa järtecken, människodikt och fabler som här till dags mycket skett är *och bliva vid goda, gamla, kristliga sedvänjor*».

Det är uppenbart, att rådsherrarnas svar icke kan vara skrivet av någon av de gammaltroende eller av någon lutherlärjunge. Kritiken av den samtida förkunnelsen och kravet på bibehållandet av de gamla sedvänjorna tyder på att någon reformkatolik fört pennan. Då Sven Jacobi var närvarande, torde han vara författaren eller i varje fall upphovsmannen. Sedan disputationen klaggjort, att båda parter icke predikade annat än Guds ord, anhöll de närvarande, »att Guds ord måtte allestädes i riket renliga predikat varda». Kravet på bibehållandet av de gamla sedvänjorna hade strukits. Västerås Ordinantia, utarbetad av Laurentius Andreae och stadfäst av konungen och rådsherrarna, visar, att åtskilliga av de omstridda sedvänjorna var »oseder och oskäligh påläggning», stridande mot Guds lag. Däremot avslog konungen och rådet Laurentius Andreaes yrkande på förbud för biskoparna att söka konfirmation i Rom, att erlægga peterspenningen och att inbetala klostrens avgifter till ordensledningen [8]. Någon officiell brytning med Rom blev det icke i Västerås 1527.

Efter riksdagen i Västerås 1527, Gustav Vasas kröning och biskoparnas vigning på nyåret 1528 stod Laurentius Andreae på höjden av makt och inflytande. Han hade avfattat både kröningseden och biskoparnas ed. Kröningseden innehöll ingenting om kyrkans privilegier och biskoparna lovade i sin ed att predika Guds ord och att lyda konungen. Sedan Johannes Magnus på hösten 1526 lämnat landet, intog Laurentius Andreae ställningen som ärkebiskop och talade om

den »befallning som jag här haver över Uppsala» (stift). Med konungens stöd skulle reformationen nu genomföras. Den försiktighet som möter i förorden i NT var borta. Den anonyma skriften, En liten bok om sakramenten från augusti 1528, en sannolikt av Laurentius Andreae gjord översättning och bearbetning, avsåg att klargöra »den stora och gräsliga villfarelsen» inom kyrkan. Utgångspunkten var denna: »Skrift och sedvänja är två skilda ting.» Utredningen avsåg att visa, hur sakramenten skulle brukas »efter Skriften och icke huru de hava vordet brukat efter sedvänjan». Endast två av medeltidens sju sakrament befanns skriftenliga, dopet och nattvarden. I båda måste dock många »utvärtes åthävor med korselse, händers åläggning, smörjelse och sådant» utrensas. Mässan borde firas på modersmålet. Att betrakta mässan som ett offer var hädelse, sista smörjelsen vidskepelse, vigilier och själamässor »mera Guds gabberi än någon gudstjänst». Grundfelet i den medeltida kulten var, att allt hade blivit »en penningsak» och »en oredig köpslagan». Mot traditionen sattes Skriften. Den var oföränderlig, medan traditionen var behäftad med motsägelser, villfarelser och missbruk. Koncilierna hade fattat olika beslut om samma sak och kyrkofäderna hade ofta skrivit mot varandra[9].

Med tanke på de många reformer som sakramentsboken räknade med föreslog tydligen Laurentius Andreae ett kyrkomöte. Avsikten härmed var att förhindra, att reformer ifråga om »ceremonier och kyrkoseder» företogs »annorlunda i det ena stiftet och annorledes i det andra»[10]. Riket och icke stiftet skulle sättas i centrum och en viss uniformitet skapas. För att förbereda det kommande kyrkomötet, som sammankallades till Örebro i februari 1529, skrev Olavus Petri skriften Om Guds ord och människors bud och stadgar i det andliga som är själens regemente, daterad den 18 december 1528. I denna skrift gav Olavus Petri en framställning av förhållandet mellan Guds ord och människostadgarna, bemötte särskilt reformkatolikernas krav på bibehållandet av de gamla sedvänjorna och klargjorde kyrkomötets befogenheter. Sedan han fastslagit »vad rättsliga Guds ord är», framhåller han, att i andliga ting måste man uteslutande rätta sig efter Guds ord. Ty allt som är mot Guds ord är falskt och därför skall all lärdom bedömas efter Guds ord. Av människostadgar fanns det emellertid olika slag. Ordningföreskrifter är sålunda icke »rättsliga människostadgar» utan Guds bud och har sin grund i 1 Kor 14:40. När därför biskopar och prelater beslutar om sådana ordningföreskrifter »på meniga församlingens vägnar», så »driva de Guds bud och icke

deras egen dikt och funder». »Rättsliga människostadgar» är däremot sådana som »träda in uti det regemente som står emellan Gud och vår själ, det dock Gud allena tillhör». Satisfaktoriska gärningar är »en fåfäng gudstjänst». I likhet med Laurentius Andreae framhöll Olavus Petri, att om en »sedvänja är god och med Guds ord, hålla vi henne gärna men är hon ond och mot Guds ord, säger vårt förnuft oss det, att hon intet hållande är, ty Kristus är den vi skola rätta oss efter och icke sedvanan». I slutet av sin skrift uppräknade Olavus Petri så en del seder och bruk som uppkommit av människors »funder och lärdom» och som ofta blivit förändrade. Avsikten med denna uppräkning var att lära människorna att skilja mellan Guds ord och människostadgar och att många måste hållas »för deras skull som oförståndiga äro, att de ej skola förargas över oss, som man eljest måtte bliva tillbaka».

Kyrkomötet i Örebro följde Olavus Petri. Vid mötet fattades en rad viktiga beslut om predikan. De närvarande beslöt även, att biskoparna skulle sörja för att skolans djäknar hade tillgång till NT på latin. I augusti 1530 förelåg också en i Rostock tryckt upplaga av Erasmus' NT på latin med det svenska riksvapnet på titelbladet, tydligen avsedd för de svenska skolorna. I fråga om ceremonierna och kyrkosederna fastslog mötet, att missbruk och falska meningar förelåg. Enligt reformkatolikerna upphävde emellertid missbruket icke bruket och mötet avskaffade därför inga ceremonier men fastställde deras rätta innebörd eller som det heter »den rätta meningen» i ett antal uppräknade ceremonier och bruk. Endast antalet helgdagar kunde minskas av biskoparna »efter varje stifts läglighet». Besluten vid kyrkomötet i Örebro 1529 innebar alltså, att reformkatolikernas krav från 1527, upprepade vid kröningen 1528, på bibehållandet av goda, gamla, kristliga sedvänjor hade segrat. Guds ord skulle predikas och de gamla sedvänjorna, ceremonierna eller kyrkosederna, skulle bibehållas. Reformatorerna hade handlat »efter som lägligheten nu tillsäger» som det heter i mötesbeslutet. De var övertygade om att Guds ords förkunnelse med tiden skulle leda till att människostadgarna eller »constitutiones ecclesiasticae» skulle försvinna av sig själva. Genom att ge de medeltida ceremonierna och kyrkobruken en evangelisk tolkning hade emellertid reformatörerna bundit ris åt sin egen rygg.

Kyrkomötet i Örebro 1529 blev icke som Olavus Petri tydligen hade räknat med en enande utan en söndrande tilldragelse. Vadstenamunkarna återvände från mötet »perturbati», borgarna i Stockholm beskyllde Olavus Petri för att ha övergett evangeliet och låtit »det

komma på det gamla igen» och i de södra landskapen uppsade den gammaltroende allmogen Gustav Vasa huldskap, troskap och manskap, därför att han tillåtit det lutherska kätteri, brutit sin valed från 1523, ödelagt klostren, skändat sakramenten och frångått goda, gamla, kristliga sedvänjor. För upprorets ledare, Skarabiskopen Magnus Haraldsson och lagmannen i Västergötland och Gustav Vasas svåger, Ture Jönsson Tre Rosor, var Gustav Vasas störtande det primära. Denna uppfattning delades dock icke av de båda ledande reformkatolikerna. Sven Jacobi gjorde icke gemensam sak med sin biskop och Johannes Magni och majoriteten i Linköpings domkapitel erbjöd omedelbart Gustav Vasa sina bona officia. Deras krav var emellertid, att konungen i likhet med kyrkomötet i Örebro skulle officiellt stadfästa kravet på bibehållandet av goda, gamla, kristliga sedvänjor och undertrycka det »lutherska kätteri och de onda seder därmed följa». Allmogens kritik, hette det, riktades icke mot konungen utan mot Laurentius Andreae och »flera av dem som sig hava givit in till evangelium». Det var Laurentius Andreae som vållat all den ovilja som menige man hyste mot konungen. Det vore därför »bättre, att han bliver näpst allena än mången man skulle njuta honom ont åt». Gustav Vasa borde skilja sig från reformatörerna och deras nya lära och hålla »alla Sveriges inbyggare vid den ed och löfte Eders Nåde alla svurit och tillsagt haver». Det anförda var indirekt en kritik av kröningseden av år 1528.

Både under och strax efter upproret hade Gustav Vasa gett mycket rundhänta löften, men då han den 6 maj 1529 ratificerade den träffade överenskommelsen blev det icke mycket kvar av de givna löfterna. Han lovade visserligen att icke låta införa eller »styrka något kätteri eller predika låta någon okristlig lärdom utan bliva vid Guds ord och goda, gamla, kristliga sedvänjor i alla måtto som den recess i Västerås gjordes innehåller och den mene man kring om allt riket med riksens råd där sammastädes belevade och samtyckte». Genom hänvisningen till Västerås recess, där kravet på bibehållandet av de gamla sedvänjorna avvisades, hade konungen eller kanske rättare Laurentius Andreae fullkomligt slagit botten ur uppgörelsen. Någon framgång blev det icke heller vare sig för de gammaltroende eller reformkatolikerna. Vid slutuppgörelsen med upprorsmännen vid riksdagen i Strängnäs i juni 1529 vederlades utförligt de under upproret framförda klagomålen mot Gustav Vasa, samtidigt som Laurentius Andreae i konungens namn utförligt försvarade Västerås recess. Resultatet blev en förnyad bekräftelse på recessen i »alla punkter och artiklar». Icke ett ord

nämndes i detta sammanhang om de gamla sedvänjorna. I Gustav Vasas brev om Strängnäsriksdagen hette det, att ingen annan lärdom skulle förkunnas »än den vår Herre själv befallt haver att predikas, det är Guds rena ord och evangelium, vilket också i Västerås av den mene man belevat och samtyckt var». Även i rådsherrarnas brev förklarades nu, att den »lärdom den de kalla luthersk kätteri» icke var något annat än »rena Guds ord och evangelium, det vår Herre själv befallt haver predikas skall ock såsom den mene man begärde i Västerås». De förändringar som blev en följd av 1529 års uppror låg på det personliga planet. På Gustav Vasas befallning utsågs Johannes Magni till Hans Brasks efterträdare på biskopsstolen i Linköping och Sven Jakobi till Magnus Haraldssons i Skara. De båda ledande reformkatolikerna hade därmed förordnats till biskopar. Även om Gustav Vasa icke omedelbart följde rådet att straffa reformatörerna, hade han dock tagit starka intryck av kritiken mot främst Laurentius Andreae. Denne ersattes också som ärkestiftets administrator med den av Gustav Vasa flitigt anlidade dekanen i Uppsala Johannes Laurentii som fick konungens uppdrag att vara i »biskops stad, styra och regera . . . över all den del biskopsregementet tillhör». Magnus Haraldsson och Ture Jönsson lämnade landet och deras anhängare bestraffades.

2

Tvisten mellan reformkatolikerna och reformatörerna under 1520-talet fick under 1530-talet sin fortsättning i striden om mässan, dess språk och utformning. De stridande parterna var ense om att predikan skulle ske på modersmålet. Mässan däremot skulle enligt reformkatolikerna förrättas på latin. Skulle den översättas, måste översättningen vara »alldeles utsatt efter den latinska». För reformatörerna var latinet som kultspråk »en galenskap för både Gud och människor». Huvudstycket i mässan var nattvarden och när »denna rätt hålles efter Kristi insättelse, då hålles mässan rätt». Ceremonierna hade växlat under tidernas lopp och det människor »stiftat det må människor ock förvandla efter lägligheten». Den medeltida mässans kanon var för reformatörerna en styggelse.

Mässan på modersmålet och i en helt ny utformning förrättades i Sverige först i Stockholm. Till klagomålen mot Gustav Vasa på våren 1529 hörde också, att han »förvandlat mässan på svenska». Med an-

ledning härav ålades borgmästare och råd i Stockholm att ta förnyad ställning till »den evangeliska saken». De tillfrågade var ense om »att evangelium skulle rent och klart predikas så här efter som härtill». Beträffande den svenska mässan var dock meningarna delade men majoriteten genomdrev att svensk mässa skulle fortfarande firas. Den katolska mässan skulle dock icke helt läggas ned. Det av borgmästare och råd fattade beslutet blev för Gustav Vasa och Laurentius Andreae av stor principiell betydelse. I sitt svar på upprorsmännens klagomål beträffande den svenska mässan kunde Gustav Vasa vid riksdagen i Strängnäs 1529 svara, att han varken utfärdat bud eller förbud härom »utan låtit dem därmed betämma (= sörja för, få sin vilja fram) där sådant skett är, så att de hava mått göra därom som de menade sig kunna försvara med Guds ord, över vilket Hans Nåde bekänner sig ingen makt hava». I den på våren 1529 tryckta Handboken framförde Olavus Petri samma synpunkter. Även om denna Handbok stämde bättre överens med Guds ord än det medeltida manualen, skulle ingen tvingas att använda den. »Den detta sättet icke behagar, han göre ett bättre. Jag ser det gärna.» Samma princip gällde beträffande den svenska mässan.

I augusti 1530 förbjöd dock borgmästare och råd i Stockholm den latinska mässan. Enligt Olavus Petri skall vid denna tidpunkt svensk mässa ha firats förutom i Stockholm »flerstädes i riket». Följderna härav hade blivit »stor tvist och tvedräkt». På dalkarlarnas klagomål svarade Gustav Vasa, att han icke hade befallt någon att mässa på svenska »ej heller efter denna dag tillstädja vele utan allenast där de så själva hava begärt av oss som är borgmästare, råd och den mene man i Stockholms stad». Vid denna princip fasthöll Gustav Vasa under hela 1530-talet.

Med anledning av striden kring den svenska mässan utgav Olavus Petri 1531 Orsak varför mässan bör vara på det tungomål som den menige man förståndeligt är. Ingen fick dock tvingas att använda svensk mässa men den som önskade mässan på modersmålet »måste man dock låta få på svenska, så framt man icke vill förhålla honom det som man honom för Gud pliktig är». Den dubbla frihetsprincipen krävde emellertid, att det fanns ett alternativ till den medeltida mässan och därför tryckte Olavus Petri 1531 Stockholmsmässan i sitt eget namn.

Samma år som den första evangeliska mässan trycktes i Sverige, fick landet sin förste evangeliske biskop i ärkebiskop Laurentius Petri, en yngre broder till Olavus Petri. Med tillsättningen av Laurentius

Petri som ärkebiskop uppstod en helt ny situation. Genom ärkebiskopsvigningen utan påvlig konfirmation, utan pallium och medan den förutvarande ärkebiskopen Gustav Trolles avsättning icke godkänds av påven blev brytningen med Rom ett faktum.

Då Laurentius Petri hade fått sin utbildning i Wittenberg under de år, då evangelisk kult genomfördes i Tyskland och grunden lades till evangeliska landskyrkor, såg han som sin uppgift att påverka utvecklingen i Sverige i samma riktning. Att det fortsatta reformarbetet skulle bygga på den bestående kyrkliga organisationen var dock för Laurentius Petri en självklar sak. Biskopsämbetet var för honom »av nöden såväl som konungens ämbete och Skriften gillar dem båda» förklarade han 1533. Något samarbete med reformkatolikerna eller med medlemmarna i Uppsala domkapitel blev det dock icke för den evangeliske ärkebiskopen och hans namn förekommer icke i domkapitlets skrivelser. Vid prästmötet 1535 förklarade kapitlet, att inga förändringar skulle göras i fråga om helgdagar och gudstjänster. Allt skulle förbli vid det gamla, »consвето modo». Striden mellan ärkebiskopen och domkapitlet rörde sig emellertid icke endast om helgdagar, gudstjänster och ceremonier. Vid sin biskopsvigning 1531 hade Sven Jacobi förbundit sig att lyda påven och att vid lägligt tillfälle söka påvlig konfirmation. I en dispensfråga ställde han sig 1535 på Uppsalakapitlets sida och hävdade, att dispensrätten, »potestas ligandi solvendi que», endast fanns hos påven, medan Laurentius Petri hävdade, att denna rätt getts åt kyrkan och icke till någon enskild person. Han undanbad sig också Sven Jacobis envisa försök att försona honom med dessa vördnadsvärda fäder, Kristi evangeliums fiender, som nitälskade för mänskliga traditioner och den påviska gudlösheten. Skarabiskopen borde i stället uppmåna hans motståndare att omfatta den evangeliska läran som de nu så brottsligt motsatte sig. Hoppet om bevarandet av kyrkans enhet övergav dock varken Sven Jacobi, medlemmarna i Uppsala domkapitel eller Linköpingsbiskopen Johannes Magni.

Gustav Vasas definitiva brytning med Lübeck 1533 kostade honom flertalet av medarbetarna från 1520-talet. Olavus Petri som efterträtt Laurentius Andreae som konungens sekreterare lämnade sin befattning 1533 och efterträddes av Kristoffer Andersson Röd, elev och nära vän till Sven Jacobi. Personskiftet i början av 1530-talet innebar, att ledningen för de evangeliska övergick till Laurentius Petri. Denne hade redan på ett tidigt stadium insett, att de evangeliska genom Örebromötets beslut hade hamnat i en återvändsgränd. Om de medeltida

kyrkobruken och ceremonierna kunde evangeliskt motiveras, hade grunden för deras avskaffande undanryckts. Om vidare varje förändring i kulten skulle överlåtas till de enskilda biskoparna, skulle kravet på uniformitet icke kunna genomföras. I sina kommentarer till Västeråsbesluten framlade ärkebiskopen 1533 sitt kultprogram. Beträffande förändringar i kulten framhöll han, att beslutet om Guds ords predikan även inneslöt ett beslut om »allt som evangelii predikan följer». Sedan folket blivit »rätteliga och tillfyllest» undervisat, skulle därför reformer genomföras »efter evangelii sinne och mening». Gustav Vasa delade emellertid icke ärkebiskopens ståndpunkt och framhöll, att av hastiga reformer »plägar understundom ske förargelse». Reformerna måste ske »med en god försyn» (= försiktighet, omtänksamhet) och med konungens vetskap. Detta brev var ställt till ärkebiskopen men gällde även domkapitlet, skrev konungen, »och desslikest klerkeriet i Uppsala stift, att de må veta, vad de sig efterrätta skola». Härmed hade Laurentius Petris händer bundits och under förra hälften av 1530-talet fortsatte »den medeltida traditionen obruten».

En förändring inträdde emellertid, då Strängnäs och Västerås stift omkring 1535 fick evangeliska biskopar. I domkyrkan i Strängnäs hade svensk mässa införts 1532 och den nye biskopen i Västerås Henricus Johannis började redan 1535 att under sina visitationer även på landsbygden predika Guds ord och lät därvid »sjunga på svenska». Då biskopens åtgärd i en socken rönt motstånd från en del av sockenborna, ålade konungen fogden att bestraffa dem som »upphävt sig mot Guds ord». Gustav Vasas ingripande ligger helt i linje med den 1529 knäsatte kultpolitiken. Ingen fick tvingas till svensk mässa men en grupp i en socken fick icke heller förhindra dem som önskade mässa på modersmålet. Detta stred mot Guds ord.

I samband med Gustav Vasas giftermål med Margareta Leijonhufvud, drottningens kröning och de båda nyssnämnda biskoparnas vigning i Uppsala i oktober 1536 kunde ärkebiskopen genomdriva sitt kultprogram. De i Uppsala närvarande »episcopi et prelati» beslöt nämligen, att prästerna utan all försummelse skulle predika Guds heliga evangelium och följa Olavus Petris Handbok vid kyrkliga för rättningar. Beträffande den omstridda frågan om mässan på modersmålet föreskrev mötet, att prästerna av alla krafter skulle vinnlägga sig om att svensk mässa (»swecana missa») firades i alla domkyrkor och åtminstone i de landskyrkor, där så lämpligen kunde ske. Genom detta beslut hade Olavus Petris mässa erhållit officiell kyrklig sanktion och var av kyrkomötet anbefalld om än icke påbjuden.

Linköpingsbiskopen och hans domkapitel tolkade emellertid Uppsalamötets beslut på sitt sätt och följde den tidigare hävdade principen, att ingen skulle påtvingas svensk mässa. Resultatet blev en ny mässordning på latin, *Missä Lincopensis* (ML).

I skriften *Von beider Gestalt des Sakraments zu nehmen* (1522) hade Luther uppmanat prästerna att förrätta mässan på latin, i vigda kläder och med sedvanliga ceremonier men undvika alla ord som syftade på mässan som ett offer, *sacrificium*. I *Formula Missae* (1523) framhöll reformatorn, att hans avsikt icke var att avskaffa den latinska mässan men väl att rensa bort de värsta tilläggen. Av de hittills kända evangeliska mässordningarna är det ingen som så konsekvent genomfört Luthers nyss citerade reformprogram som biskopen och domkapitlet i Linköping. Med den cirkulärskrivelse som utfärdades till prästerna i Linköpings stift den 5 november 1536 med redogörelse för de i Uppsala fattade besluten följde den redan nämnda ML.

Vid utmönstringen av de värsta tilläggen i den medeltida mässan i Linköpings stift följdes i ML reformatörernas kritik. Allt ströks som syftade på mässoffret, Maria- och helgonkulten. Jesus Kristus är, heter det, »illud diuinum et eternum sacrificium» och Skriften betygar, att mässan icke är ett offer utan »Christi testamentum et memoria sue salutifere passionis»[11]. Liksom sakramentsboken konstaterar ML, att Skriften icke talar om någon förbön för de döda. Vulgatas text har korrigerats med ledning av Erasmus' och från honom har tilläggen hämtats. *Das Testament Jesu Christi* av år 1523, sannolikt författat av Erasmus' lärjunge Johannes Ökolampadius och översatt till bl a danska, har otvivelaktigt utnyttjats. I fråga om ceremonierna följdes i ML Örebromötets ledande princip. Elevationen är sålunda en erinran om Kristi offer. Genom de vidtagna strykningarna, ändringarna och tilläggen fick ML en påfallande skriftenlig karaktär men i mycket nära anslutning till medeltida liturgisk tradition och med bibehållandet av flertalet kanonböner fast i bearbetad form.

Beträffande mässans språk följde domkapitlet den tidigare hävdade principen, att ingen skulle påtvingas svensk mässa. Men om någon församling krävde eller önskade svensk mässa eller om initiativet utgick från prästen och menigheten icke gjorde motstånd, kunde ML förrättas på modersmålet »sine omni resistentia aut quauis reprehensione nostra aut capituli nostri» slutade biskopens och domkapitlets skrivelse av den 5 november 1536. Avgörandet låg alltså helt hos menigheten (»populus»).

Resultatet av de vid kyrkomötet i Uppsala 1536 fattade besluten

hade sålunda blivit, att det i Linköpings stift fanns tre olika mässordningar: den medeltida katolska mässan, Olavus Petris svenska mässa, anbefalld av kyrkomötet, och ML, anbefalld och utsänd till prästerna av biskop och domkapitel i Linköping. Tillkomsten av ML innebar samtidigt, att Olavus Petris mässa i Linköping hade fått en »secundum evangelicam doctrinam» uarbetad konkurrentmässa. Då biskopen och hans medagerande i domkapitlet naturligt nog krävde, att ML skulle användas i stiftsstadens, opponerade tydligen häremot Wittenbergsmagistern Nicolaus Botvidi, enligt Laurentius Andreae »valens doctus et seriusus», i en predikan. Denna väckte stor uppmärksamhet i staden och Gustav Vasa talade i mars 1537 om »ett stort buller och myteri bland folket». Stridsfrågan drogs även inför ärkebiskopen och på hösten 1537 gav Gustav Vasa, sannolikt efter anhållan från Nicolaus Botvidi och hans meningsfränder, en prebenda åt en präst, för att denne skulle hålla »svenska mässan uppe i domkyrkan». Med konungens hjälp kunde svensk mässa enligt Olavus Petri firas i Linköping.

Konflikten inom domkapitlet i Linköping var emellertid icke en isolerad företeelse. De evangeliska biskoparnas och prästernas försök att förverkliga Uppsalamötets beslut möttes överallt av motstånd. Den svenska mässan var, som det hette, »icke mycket välkommen». Vid herredagen i Nyköping i februari 1538 klagade också Gustav Vasa över att biskopar och präster stod »ännu fast och hårdast» emot Västeråsbesluten om Guds ords förkunnelse. Rådsherrarna svarade, att prästerna icke lydde sina biskopar och att allmogen vägrade att acceptera den nya läran, såvida de icke erhöi konungens brev härom. »När de det sett och hört haver», framhöi rådsherrarna, »ville de där gärna undergå.» Rådsherrarna drog också konsekvenserna av allmogens krav. Kulturreformen borde påbjudas och de biskopar och präster som icke ville foga sig avsättas. Gustav Vasa följde emellertid ännu icke detta råd utan vidhöi, att ingen skulle påtvingas svensk mässa.

I slutet av 1530-talet var svensk mässa införd i stiftstäderna Uppsala, Strängnäs, Västerås, Linköping och Åbo. I Växjö och Skara var förhållandet ett annat. Vid den överenskommelse som träffades mellan Gustav Vasa samt biskopen och domkapitlet i Växjö 1538 lovade de sistnämnda att predika »rena Guds ord och evangelium ibland den menige och simple allmoge»[12]. Längre sträckte sig icke Gustav Vasas krav 1538. I Sven Jacobis stift, Skara, förrättades samtidigt den dagliga mässan i domkyrkan, naturligtvis på latin. En förändring stod emellertid för dörren.

Sedan reformatörerna lämnat sina befattningar, blev bristen på kunniga tjänstemän i kansliet och kammaren ett verkligt problem för Gustav Vasa. När förhållandena mot slutet av 1530-talet stabiliserats, kom emellertid en rad tyskar till landet, främst bland dem Conrad von Pyhy som anställdes som Gustav Vasas kansler den 1 augusti 1538. Som medhjälpare till den med svenska förhållanden och svenska språket helt obekante kanslern förordnades den 2 augusti Västerås-biskopen Henrik[13]. Denne stod reformatörerna nära och var dessutom konungens »trogne medhjälpare i såväl stort som smått».

I ett brev till Sven Jacobi från april 1537 karaktäriserade Gustav Vasas sekreterare Kristoffer Andersson Röd Skarabiskopens motståndare och förtalare som »amatores novitatis et mutationis», medan Sven Jacobi »observatissime defendat omnes veteres ceremonias». Till dessa älskare av nyheter och förändringar hörde i främsta rummet ärkebiskop Laurentius Petri. Denne hade 1537 ombesörjt en något reviderad upplaga av broderns svenska mässordning och nya upplagor av psalmboken. Han hade även påbörjat översättningen av GT och utgav 1538 på det kungliga tryckeriet en bok om vigvattnet. Denna bok är främst riktad mot reformkatolikerna, »dessa ropare» som hade »stort sken och anseende». Med stöd av Örebromötet försvarade de vigvattnet »som ett åminnelsetecken till döpelsen». Ärkebiskopen konstaterade, att man 1529 hade hoppats, att de då påtalade missbruken genom Guds ords förkunnelse skulle »av sig själva falla och avkomma». Vigvattnet hade emellertid förblivit i sitt gamla missbruk. Erfarenheten hade visat, att »slikt missbruk och avguderier ... aldrig någon tid ... avkommer, förrän själva vattnet nedläggs». På grund av missbruket måste därför det onda upptryckas med rötterna enligt principen: »Abusus tollit usum.» Den redan nämnde magistern Nicolaus Botvidi var icke heller överksam. I Linköping klagade allmogen enligt Nicolaus Botvidi »högeligen» över de rådande förhållandena. Biskopen och några av de äldre domkapitelsledamöterna samt munkar och nunnor i Vadstena undertryckte »både lärdomen och så dem den föra skola». I stället för att försvara »den evangeliska saken» lät adelsmännen i Östergötland allt »gå platt för vind och våg, huru det kan». Evangelisk var man blott, då det gällde att lägga sig till med »gods, gårdar och annan egendom ifrån kyrkor, kloster och prebendor». Vadstena klosters administrator ålades därför att icke låta munkarna »regera som dem själva synes» och att med sitt gamla hyckleri

bedra allmogen. Närmare underrättelser skulle adressaterna få av »denne oss älskelige mäster Claus Botvidi».

Följderna av dessa brev och Nicolaus Botvidis rapport blev ett av de ledande adelsmännen i Linköpings stift utfärdat påbud, att prästerna »utöver allt skulle efter denna tid hålla mässan på deras allmänneliga tungomål svenska». Att riksrådet och lagmannen i Östergötland Måns Johansson och hans medagerande handlade i samråd med stiftets biskop är enligt min mening självklart. Den mässa som prästerna skulle förrätta på svenska var ML. Det var denna mässa, godkänd och anbefalld av biskop och domkapitel som fanns hos prästerna och som nu påbjöds. Att detta påbud gick stick i stäv med Gustav Vasas principer och Nicolaus Botvidis önskemål är tydligt. Som svar på lagmannens skrivelse om den vidtagna åtgärden svarade Gustav Vasa, att han hade blivit missförstådd och tillfogade, att vår själs salighet icke hängde på mässan på modersmålet. Vad som behövdes var predikanter och lärare som kunde undervisa allmogen »både om mässans och andra flera missbruk som på färde äro». När allmogen »visste någon god grund i saken, så vore ändock tid nog att göra så strängt bud om den svenska mässan». Härmed hade Gustav Vasa än en gång tagit den förda kultpolitiken i försvar. Ingen fick tvingas till vare sig den ena eller den andra mässan på svenska.

Det är möjligt, att reformatorerna med ärkebiskopen i spetsen halsade personskiftet 1538 med glädje, eftersom en evangelisk biskop ställdes som Conrad von Pyhys medhjälpare. Glädjen blev dock mycket kortvarig. I december 1538 erhöll Pyhy prebendan »cantoria cum curia och allt annat» i Uppsala[14]. Då det ålåg innehavaren av denna prebenda att leda den liturgiska sången i domkyrkan, drabbade indragningen en mycket öm punkt i ärkebiskopens kultprogram. I brevväxlingen mellan konungen och ärkebiskopen angående indragningen klagade den sistnämnde över bristen på präster och kordjåk-nar och yrkade liksom tidigare allmogen och rådsherrarna på konungens »öppna brev över hela riket» angående reformationens genomförande. Ärkebiskopen försäkrade, att menige man skulle mycket rätta sig efter ett sådant mandat.

Samtidigt med brevväxlingen mellan konungen och ärkebiskopen utkom Olavus Petris predikan mot de »gruvliga» ederna från trycket. Häri angreps även Gustav Vasa som i stället för att bestraffa svärjandet föregick med dåligt exempel. Detta angrepp blev droppen som kom bägaren att rinna över. I brevet till Laurentius Petri den 24 april 1539 förklarade Gustav Vasa, att han gärna skulle ha utfär-

dat ett mandat om reformationens genomförande men att han nu icke hade någon lust att efterkomma en sådan önskan, då det både i Stockholm och annorstädes från predikstolarna ordades om »tyraner och omilt herrskap». Årkebiskopen hade icke heller rådgjort med konungen varken om prebendorna »eller om annat som den evangeliska sak anrörandes är». I skärpt form upprepades förbudet av år 1533, att ingen »reformatie efter denna dag ske skall, med mindre vi den tillförne belevat och samtyckt hava». Inga skrifter fick tryckas »med mindre vi det tillförne översett och beslutat hava». Då det var de unga prästerna som försökte genomföra kultreformen, förklarade konungen, att han hellre önskade, »att de gamla som nu besitta gällan bliva vid dem än att unga och oförståndiga bliva därtill förordnade, de där göra fast mera förargelse och obestånd i deras predikan än till äventyrs de andra». Årkebiskopen förbjöds därför att vidta någon förändring bland prästerna, »med mindre vi hava våra förordnade sändebud där hos, så att det sker med vårt och deras samtycke» [15].

Då Gustav Vasa i sitt brev förklarar, att det ålåg årkebiskopen att sörja icke endast för Uppsala stad »utan jämväl för allt Uppsala stift och hela riket», sammankallade denne omedelbart rikets biskopar och representanter för domkapitlet till ett möte i Uppsala den 15 juni 1539. Avsikten med mötet var att rätta inrotade villfarelser och ännu icke bestraffade oseder. I sitt brev till Sven Jacobi angående mötet hoppades linköpingsbiskopen, att man skulle kunna finna en säker hamn bland dessa ytterst farliga klippor i detta fruktansvärda oväder och att de närvarande trots alla vidrigheter på något sätt skulle kunna nå frid och endräkt. Av okänd anledning sammanträdde mötet först under förra hälften av augusti. Konungen som låg mycket allvarligt sjuk representerades av Conrad von Pyhy. Om mötet har de bevarade källorna – två brev från Johannes Magni till Sven Jacobi – mycket litet att förtälja [16]. Tydligt är dock, att fyra frågor debatterats: kyrkans enhet, kyrkostyrelsen, bibelöversättningen och ceremonierna. De båda reformkatolska biskoparnas försvar för »unitas et obedientia universalis ecclesie» väckte förvåning bland många. Det var också dessa som var upphovet till missnöjet med kanslern, d v s Pyhy. De evangeliska var alltså i majoritet. Då den utarbetade recessen underskrevs, tillfogade också de båda nämnda biskoparna vissa reservationer och intet ont anande lämnade sedan Johannes Magni mötet på grund av sjukdom. Årkebiskopen och biskop Henrik ursäktade emellertid linköpingsbiskopens hemresa och Sven Jacobi strök reservationerna. Varnad av Gustav Vasas ingripande i striderna i Linköping tidigare

under året förklarade Johannes Magni i sitt andra brev till Sven Jacobi den 2 okt. 1539, att man i Linköping icke ämnade göra några förändringar i fråga om ceremonierna, förrän recessen återkom slutgiltigt prövad, granskad och förbättrad av konungen. De anförda orden visar, att den av kyrkomötet antagna och underskrivna recessen överlämnats till konungen för att stadfästas. Detta innebar en nyhet i det svenska provinsialmötets historia men låg i linje med det anförda kravet på att konungen skulle påbjuda reformationen. Grunden till en evangelisk svensk landskyrka med konungen som »den heliga kristna kyrkans överste beskärmare» var lagd. Gustav Vasa drog genast konsekvenserna av det inträffade.

Den 8 december 1539 utnämndes den till Sverige nyss anlände läraren för prins Erik magister Georg Norman, rekommenderad av Luther och Melanchthon, till ordinator och superintendent med uppgift att »skicka och laga religionen . . . i hela riket, på det att kyrkorna måtte omsider dragas till enighet». På nyåret 1540 dömdes Laurentius Andreae och Olavus Petri till döden för högförräderi men benådades. Avsikten med domen var otvivelaktigt att klargöra både för de dömda och för domarna, bland dem ärkebiskopen, biskop Henrik och strängnäs-biskopen, att alla måste nu vara »våra konungsliga bud höriga och lydiga både uti de världsliga saker så ock i religionen». Samtidigt med domen utfärdades det kungliga mandat som allmogen, rådsherrarna och ärkebiskopen tidigare hade begärt. Enligt detta mandat skulle reformationen genomföras i lära och ceremonier under en av superintendenten ledd visitation. Till Normans adjunkt förordnades biskop Henrik, Pyhys förutvarande medarbetare. Under den härefter följande visitationen i Skara och Linköpings stift infördes en ny kyrklig organisation. De båda biskoparna ersattes av seniorer. Den av Gustav Vasa högt skattade skarabiskopen fick som reträttplats uppdraget som vicekansler i den av Pyhy inrättade landsordningen för Västergötland av den 9 april 1540.

Redan före avsättningen hade Sven Jacobi begärt upplysningar av superintendenten och hans adjunkt angående två viktiga episkopala förrättningar: prästvigningen och »publica poenitentia ante valvas ecclesie». I sitt svar av den 20 mars 1540 förklarade de tillfrågade, att deras avsikt var att utarbета ett prästvigningssritual för hela riket. Den vidskepliga konsekrationen (»superstitio ista consecratio») stred visserligen icke mot Skriften men stod icke i överensstämmelse med densamma. Den del av den uppenbara skriften som ägde rum inför biskopen i full ornat framför kyrkodörren borde avskaffas[17]. Även

efter utnämningen till vice kansler återkom Sven Jacobi till frågan om biskopsämbetet. I ett brev till Sten Eriksson Leijonhufvud, drottningens broder och konungens rådgivare i hemliga ärenden, klagade han över sina inkomster och ifrågasatte samtidigt, om icke konungen skulle vilja förena vicekanslersuppdraget med biskopsämbetet, »då bekomme det sig allra bäst så här i riket som i andra land och furstendömen, där biskopar äro furstens vice cancellarii och icke dess mindre bruka biskopsämbetet»[18]. Sven Jacobi fick visserligen ökade inkomster men några vigbiskopar var Gustav Vasa icke intresserad av.

4

Medan Georg Norman och biskop Henrik visiterade de tre södra stiftet Skara, Linköping och Växjö och åtminstone i Vadstena förbjöd den svenska mässan (»swecana missa»), förmodligen ML, införde sin och biskop Henriks mässordning[19] och i de båda förstnämnda stiftet en ny stiftstyrelse utan biskopar, fortsatte reformatörerna under ledning av ärkebiskop Laurentius Petri det reformarbete som påbörjats under 1520-talet. Efter sin utnämning till Pyhys medarbetare hade biskop Henrik efterträtt Olavus Petri som kassör för bibeltrycket. Vid förhandlingarna i rådet om Bibelns tryckning strax efter kyrkomötet 1539 övertog emellertid ärkebiskopen hela ansvaret härför. På grund härav flyttades tryckeriet från Stockholm till Uppsala. Vid detta tillfälle måste själva översättningen i stort sett ha förelegat färdig. Även om Erasmus' översättning härvid varit »en rätt betydande hjälpkälla», vilar dock både text, förord, parallellhänvisningar, marginalrubriker och randglossor i 1541 års bibelöversättning i huvudsak på Luthers tyska översättningar av 1534 och 1539. Anledningen härtill var, heter det i förordet, att »samma tyska Biblia icke allenast mycket ljusare och förståndeligare är än den latinska» och att den dessutom »drager närmare in till den hebreiska texten . . .»

Då den från Lübeck inkallade boktryckaren Jürgen Richolff d y i augusti 1541 lämnade Sverige, hade han icke blott tryckt Gustav Vasa Bibeln, »ett typografiskt mästerverk» på 762 blad, utan även nya reviderade upplagor av Olavus Petris Handbok och Mässordning, nu utan författarnamn och liksom Bibeln med officiell karaktär. En ny upplaga av psalmboken torde också ha utgivits och 1544 utkom den första evangelieboken på svenska. Den grundval som enligt

Gustav Vasa och Georg Norman utgjorde förutsättningen för ett rikets välfärd och endräkt var genom de nämnda böckerna lagd. På den byggde sedan Laurentius Petri i sin KO av 1571 vidare och hela den följande utvecklingen fram till innevarande århundrade.

Att Gustav Vasa, sedan han övervunnit sin svåra sjukdom, uppskattade reformatorerna och deras insats är mycket tydligt. Han gav som lån 1000 mark örtugar till bibeltrycket och ärkebiskopen fick tills vidare befrielse från gästningsskyldigheten under motivering, att han skulle få bättre tillfälle att »studera och förkunna Guds ord». I realiteten åtnjöt ärkebiskopen tjänstledighet. Redan 1541 fick Olavus Petri uppdraget att skriva Gustav Vasas historia, erhöll på nyåret 1542 en mera inkomstbringande prebenda och utnämndes ett år senare till kyrkoherde i Stockholm[20]. Samtidigt begravdes några av Conrad von Pyhys, Georg Normans och biskop Henriks nyheter i stillhet. Normans visitationsprogram och organisationsform fullföljdes icke, hans brett upplagda rikskyrkoordning, *Ordinantia regni*, blev ofullbordad och hans mässordning av mycket ringa betydelse.

De nya av Pyhys och Norman introducerade idéerna om den världsliga överhetens ställning till kyrkan hade emellertid kommit för att stanna. I *Dialogus* om den förvandling som med mässan skedde (omkring 1542, tryckt 1587) tog ärkebiskopen upp frågan, om man skulle tvinga motståndarna till svensk mässa och till »dessa nya förvandlingar». Han framhöll, att om en hel församling – »hela hopen» – krävde att få behålla sina »latinska mässor som gammalt och fornt varit haver», ålåg det den evangeliske prästen att förmana, undervisa och med ordet bestraffa sina åhörare. Ledde denna förkunnelse icke till åsyftat resultat, skulle han inställa gudstjänsterna, »befallandes dem Gudi och överheten till straff». Den tvångsmakt som Gustav Vasa, Laurentius Andreae och Olavus Petri omkring 1530 fränkät den världsliga överheten, tillerkändes tio år senare samma överhet av Sveriges förste evangeliske ärkebiskop. Det var den världsliga överheten och icke prästerna som enligt Laurentius Petri erhållit Guds fullmakt att »förskaffa den menige mans bästa både till liv och själ, brukandes därtill vad sätt eller lämpa hon kan». Vid riksdagen i Västerås 1544 motiverade också Gustav Vasa i det av Norman skrivna talet utförligt, varför överheten och icke kyrkans ledande män hade både rätt och skyldighet att »förändra de gamla kyrkosedvänjor och missbruk» och att sörja för kyrkliga förordningar och ren lära. Samtidigt fick dock de närvarande höra, att deras »egna, infödda, andliga prelater och lärda» utträttat mycket »nyttigt för vår kristliga tros förmering»

och vid riksdagen »samma lärdom själva reformerat och stadfäst». Alla begärde därför, att konungen »uppå Guds och hans ämbetes vägnar» skulle behålla, beskydda och beskärma denna lära. Alla skulle därför hjälpa till att »bestrafva dem som sådan kristlig lära emotsäga eller förtrycka vilja» [21]. Den evangelisk-lutherska läran hade härmed fastställts som rikets religion. Reformkatolicismens tid var förbi.

[1] För den allmänna utvecklingen hänvisas till Hj. Holmquist, *Reformationstidevarvet* (Svenska kyrkans historia 3, 1933), K. B. Westman, *Reformation och revolution* (1941), I. Svalenius, *Gustav Vasa* (1963) och M. Roberts, *Gustav Vasa* (1970). – L. Andreaes brev är tryckta i *Handl. rör. Skandinaviens hist.* 17 s. 205 ff. och DN 14 s. 502 f. Om förhandlingarna i okt. 1524 se K. B. Westman, *Reformationens genombrottsår* (1918) s. 199 ff.

[2] Om bibelhumanismen eller reformkatolicismen se N. K. Andersen, *Bibelhumanisme* (NTB 1952), S. Ingebrand, *Olavus Petris reformatoriska åskådning* (1964) s. 129 ff., K. Pirinen och Th. Lyby Christensen (*Reformationen i Norden*, 1973). Om Erasmus se E. W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus* (1966) och Luther oder Erasmus 1 (1972) samt G. Krodel, *Die Abendmahlslehre des Erasmus von Rotterdam* (1955).

[3] Bokförteckningen tryckt av F. Ödberg, *Om magister Sven Jacobi* (Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift, 1897) s. 92.

[4] S. Kjällerström, *Missa Lincopensis* (1941) s. 53 ff. och 63. Jfr. H. Schück, *Ecclesia Lincopensis* (1959) s. 471 och 542 ff.

[5] Om denne se Schück s. 469.

[6] Om översättningen av NT av 1526 se E. Stave, *Om källorna till 1526 års öfversättning av Nya Testamentet* (1893), A. Adell, *Nya Testamentet på svenska 1526* (1936) och *Primäröversättningarna av Nya Testamentet på svenska 1526* (Scandia 1938), *Nya Testamentet i Gustav Vasas bibel*, utg. av N. Lindqvist (1941), N. Fransén, *Nya Testamentet på svenska 1526–1541* (1942), G. Sjögren, *Om språket i de svenska bibelöversättningar* (1949), S. Henning, *Vilka ha översatt Nya Testamentet år 1526?*, G. Lindblad, *Ett språkligt mönster i Nya Testamentet 1526* (Nysv. studier 1963, 1970 och 1971) sam B. Eider, *Bibeln på svenska före Gustav Vasa? Saga och sed*, (1975).

[7] *Samlade skrifter av Olavus Petri* 1 s. 271 ff.

[8] S. Kjällerström, *Västerås ordinantia* (Scandia 1960) och *Riksdagen i Västerås 1527 och »Goda, gamla kristliga sedvänjor»* (Hist. tidskr. 1960).

[9] Se not 7. Ang. författaren se Ingebrand s. 36 f.

[10] Till det följande se *Missa Lincopensis* s. 18 ff., S. Kjällerström, *Västgöta-herrarnas uppror* (Scandia 1963), C. G. Andrén, *Enhet i kyrkoceremonierna* (Kyrka Folk Stat, 1967), Å. Andrén, *Reformationskyrkornas gudstjänstliv* och H. Nyman, *Gudstjänstformen i Finland under 1500-talet* (Reformationen i Norden, 1973) samt S. H. Poulsen, *Reformationstidens danske Liturgi* (Danske messebøger fra reformationstiden, 1959).

[11] Om den enligt samma princip utarbetade Wormsmässan av år 1524 se P. Brunner, *Die Wormser deutsche Messe* (Kosmos und Ekklesia, 1953). Om mässan som åminnelse N. K. Andersen, *Confessio Hafniensis* (1954) s. 257 ff.

[12] G. Berg, *Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf den förste* (1893) s. 236.

[13] Jfr. G. Ekström, *Västerås stifts herdaminne* 1 (1939) s. 306.

[14] I. Svalenius, *Georg Norman* (1937) s. 45 f.

[15] *Gustaf den förstes registratur* 12 s. 184 ff.

[16] *Svenska riksdagsakter* 1 s. 244 ff.

[17] S. Kjällerström, *Visitatio Gustaviana* (KÅ 1931) och Svalenius s. 61 ff.

[18] Koncept i Örnehielms diplomatarium IV, RA.

[19] O. Ahnfelt, *Utvecklingen af svenska kyrkans ordning under Gustaf den förstes regering* (1893) bil. II.

[20] S. Kjällerström, *Tillkomsten av 1541 års bibel* (LUA 1941) och *Gustaf den förstes registratur* 13 s. 323. I *Enköpings stads tänkebok* (Svenska fornskriftssällskapets handl. bd. 65) talas den 26 april 1542 om den om i Uppsala »i biskops stad». R. Murray, *Olavus Petri* (1952) s. 112 ff.

[21] *Svenska riksdagsakter* 1 s. 342 ff. P. O. Ahrén, *Riksdagen, kyrkomötet och kyrkans bekännelse i svensk kyrkorättslig tradition* (1964) s. 16 ff.